

Albánia, ahol több zsidó élt a holokausz után, mint előtte

82

Albánia valószínűleg az egyetlen olyan német megszállás alá került ország, ahol a II. világháború végén több zsidó élt, mint a kezdetekor. Ma Albániában büszkék arra, hogy minden nehézség és veszély ellenére megmentettek olyan embereket, akiket a „művelt” és „nyugati” világban tömegesen gyilkoltak meg. Az albánok többsége, túllépve az évszázados történelmi elmaradáson, amit a fél évezredes török hódítás, aztán a zárt kommunista uralom jelentett, a valódi, a nyugati Európához kíván csatlakozni, és ehhez fontos érvnek tartja azt, hogy itt menedéket leltek a máshol üldözöttek.

Viszonylag keveset tudunk erről. Az albán kommunista rendszerben nem foglalkoztak a kérdéssel. Egy kivétel akadt. Apostol Kotani,¹ aki a kommunista diktátor Enver Hoxha felesége kérésére kezdett bele a kutatásba, s ma is az egykori kommunista apparatcsik tudományosan nem túl alapos munkái képezik tudásunk alapjait. Ugyanakkor az elmúlt években születtek fontos tudományos munkák,² filmek a tör-

ténteokról. Így, amikor a Washington D. C.-beli *United States Holocaust Memorial Museum* megbízásából³ a történeteket kutattuk, dokumentumokat kerestünk, visszaemlékezők interjúit rögzítettük, már jócskán volt mire támaszkodnunk.⁴

Bár a mai Albánia egyre népszerűbb turistacélpont, mégis a magyarországi közvélekedés még mindig meglehetősen előítéletes a „szkipetárok”, azaz a sasfíókok földjével kapcsolatban. Báró Nopcsa Ferenc a 20. század legelején utazta be az országot, és könyvében⁵ szembeszállt már akkor azzal a primitív állásponttal, hogy „kezdetleges nép és ország”-ként említi Albániát. „Mindenfelé, jóllehet szegény és kevésbé művelt, de feltétlenül tisztességes, vendégszerető, derült kedélyű, megbízható és igen értelmes emberekkel ismerkedtem meg” – írja. Megemlíti a *Kanun Lek Dukagjinitet*, a szokásjogot ösz-

---

During the Holocaust, Hiperboreea Journal, Journal of History 20196, pp. 33–49. Monika Stafa és prof Shaban Sinani szintén tanácsaikkal segítettek minket.

³ A munkát Noemi Szekely-Popescu kurátor vezetésével kezdtük 2018-ban. Az albán interjúkat Lira Blakaj készítette, az interjúk megtalálhatók az ushmm.org oldalon.

⁴ Köszönetet kell mondanunk Benda László barátunknak és kollégánknak, akinek nélkülözhetetlen tanácsai és kapcsolatai nélkül nem tudtunk volna belekezdeni ebbe a munkába, valamint Përparim Kabo professzornak, aki Tiranában nyújtott nekünk felbecsülhetetlen segítséget.

⁵ Báró Nopcsa Ferenc dr.: *A legsötétebb Európa*, Utazások könyvtára, 1911, Budapest.

---

¹ Apostol Kotani: *A History of Jews in Albania*, a szerző kiadása 2012, Tirana.

² Alapvető munka Monika Stafa: *Hebrenjtë në shqipëri*, Onufri 2019, Tirana – sajnos csak albánul, de a szerző segítségével hozzáfértünk a több mint 500 oldalas mű angol kivonatához, Shaban Sinani: *Albanian and Jews: The Protection and Salvation*, Naimi Publishing House, 2014 Tirana, és szintén angolul például Esilda Luku: *Why Did Albanians and their Collaborationist Governments Rescue Jews*

szefoglaló művet, amely nemcsak a vérbosszú szabályait írja le részletesen, hanem a vendégszeretet törvényeit is. S ezek szerinte oly erősek, hogy „*A vendégszeretet szabályainak ez a szigorú betartása s az otlatom (besa), amit élvez a vendég, [...] természetesen nagy mértékben megkönnyíti az idegenek utazását Észak-Albániában.*”⁶ És ezzel el is értünk az egyik – mind Albániában, mind a világ más részein – igen elterjedt magyarázathoz, miként lehet az, hogy a fasiszta olasz, majd a náci német megszállás ellenére az albánok nem adták ki az ott élő, ott bujkáló zsidókat. A kanun és a besa – a becsületkódexen alapuló hagyományos és egyébként a Balkán más területein is valóban létező erkölcsi parancs alapján fogadták be és védték meg az üldözötteket – hallhattuk párszor. Erősíti ezt a nézetet Norman H. Gershman amerikai zsidó fotográfus *Besa*⁷ címen kiadott kötete is. Gershman volt az, aki felkutatta a kétezres évek elején a még élő muszlim zsidómentőket, dokumentálta a történetüket.⁸ Nem vitatva azt, hogy a hagyományoknak szerepe lehetett a mentőakciókban, Monika Stafa azért felhívja a figyelmet, hogy az albán „népi erény” kevés lett volna a „végső megoldás”-sal szemben.

A politikai környezet, a földrajzi

viszonyok, azaz a magas és nehezen járható hegyek, Albániának mint államnak a viszonylagos szervezetlensége, az olasz és német megszállókkal szemben érzett, partizánháborúig fajuló ellenszenv szintén hozzájárult a mentőakciókhoz. Mint ahogy az is, hogy az Albániában lévő zsidóktól nem nagyon lehetett mit elrabolni. Sem vagyonuk, sem olyan társadalmi pozíciójuk nem volt, amiért érdemes lett volna megszabadulni tőlük. Az Európa más részeiben meglévő keresztény alapú antijudaizmus, majd az ennek nyomán meglévő antiszemitizmus is ismeretlen maradt. Esilda Luku albán történész ehhez hozzáteszi, hogy az ország lakosságának 85-90 százaléka analfabéta volt, ezért nem olvasta, nem ismerte a kor határos antiszemita irodalmát.⁹

Többen állítják, hogy a modern albán államot megszervező I. Zogu király kifejezetten zsidóbarát lett volna. Tény, hogy az I. Károly (magyar királyként IV. Károly) koronázására Bécsbe utazó politikust az osztrák hatóságok két évig nem engedték vissza hazájába. Attól tartottak, hogy akadálya lehet az osztrák hatalmi törekvéseknek a Balkánon. Így Ausztriában szerzett zsidó ismerősöket a későbbi király. Aki viszont nézett szembe azzal, hogy országában szinte nincs értelmiség. Zogu állítólag felismerte, hogy az európaizációban sokat segíthetnek azok az általában iskolázott emberek, akiket az úgynevezett művelt Európa jelentős részén üldöznek. A kevés levéltári forrás szerint élt egy olyan elképzelés, hogy ha sikerül zsidókat vonzani az országba, ők fel-

⁶ Nopcsa i. m., p. 13.

⁷ Norman H. Gershman *Besa, Muslims Who Saved Jews in World War II*, Syracuse University Press, 2008, Syracuse, New York.

⁸ Az iszlám-arab népek zsidóellenességének Albániában nyoma sincs. Ráadásul itt az iszlámnak egy jóval megengedőbb, mondhatni liberális változata terjedt inkább el, a bektasi. A közösség mai vezetője, Baba Mond szintén fogadott minket. S büszkén említette ő is, hogy zsidókat mentettek hittársai a vészorkoszak idején. Majd, ramadan ide-oda, slivovicával kínált minket.

⁹ Esilda Luku i. m.

lendíthetik a kézműipart éppen úgy, mint ahogy közreműködhetnek egy értelmiségi réteg létrehozásában. A jövőt senki sem láthatta előre, mégis érdekes, hogy az európai zsidók – minden rémisztó előjel ellenére – sem tolongtak a lehetőségért.

Shaban Sinani felidézti, hogy a Népszövetségben már 1926-ban előkerült egy javaslat, hogy Albánia legyen egy afféle ideiglenes állomása a zsidóknak, akiket Európa egyre több helyén nemcsak egyénileg, hanem kollektíven is üldöztek. Bár ebben az évben Olaszország már rákényszerített egy „barátsági” egyezményt Albániára, ami nehezítette a zsidómentő tervek megvalósulását. Ezzel együtt a Tiranába

akkreditált amerikai követ, Herman Bernstein előkészített egy megállapodást, amelynek értelmében ötszáz zsidó családot fogadnának be, amelynek tagjai aztán állami tulajdonú földeken gazdálkodhatnak, bevezetve korszerű termelési, öntözési szisztémákat. Bernstein még egy cikket is írt minderről a *The New York Times*ba¹⁰, megemlítve, hogy Albánia a föld legkevésbé antiszemita országa. A tervhez 250 millió arany márka kellett volna, amit görög és szerb bankokon keresztül fizettek volna az albán hatóságoknak, bár Edmond Malaj felveti, hogy esetleg

egyes hivatalosságok megvesztegetésére is kellett volna pénz.¹¹ Ám ezt az összeget nem tudták összeszedni, így elbukott a terv. Zogu király utasítására 1935 júliusában jelent meg egy rendelet arról, hogy az albán diplomaták Európában adhatnak albán útlevelet azoknak a zsidóknak, akik ezt igénylik. Alig akadt, aki élt a lehetőséggel.

Ma is sokszor előkerül az a történet, hogy Albert Einstein albán útlevéllel menekült volna Amerikába az albán tengerparti Durrësen keresztül. Einstein képe és a eset leírása ma ott látható a tiranai Nemzeti Múzeumban. Ám ennek igazgatója ottjártunkkor azt mondta nekünk, hogy valójában sem-

miféle valódi bizonyíték nincs erre a történetre, s a kiállítás átrendezésekor el fogják ezt a poszttert távolítani.

Igaz, Albánia nem került a népszerű menedékhelyek közé, ennek ellenére akadtak próbálkozások. A legkevesetgétőbbnek egy 1935-ös tűnt, amikor az albán gazdasági miniszter ösztönzésére az országba érkezett a nemzetközi cionista szervezet képviselőjében Leo Elton brit cionista újságíró, aki aztán tapasztalatairól egy 45 oldalas jelentést írt. Az elképzelések szerint Albánia jelentősebb számú zsidót enged be az országba, amely a Népszövetség felügyelete alatt hasonló státusba kerülne,

¹⁰ Bernstein, Herman, *New York Times*, 1930. április 3.

¹¹ Malaj i. m., pp. 196., 197.

mint a úgynevezett palesztin mandátum, amely a brit korona védnöksége alatt állt. Állítólag jó pár cikk meg is jelent akkoriban arról, miként fog Albánia „izraelizálódni” vagy „palesztinizálódni”. Az albán politikát nyilván nem vagy nem csak humanitárius szempontok vezették, de talán még a gazdaságiak sem önmagukban. Igen fontos szempont lehetett, hogy a kicsiny és szegény ország miként tudja nemrégiben megszerzett függetlenségét megőrizni, s talán a zsidó opció kihasználásával szerettek volna közelebb kerülni Angliához, az olasz dominanciával szemben.

Mint tudjuk, Albánia saját függetlenségét sem tudta megvédeni. Az olasz megszállás másnapján (1939. április 7.) Zogu király és magyar származású felesége, Apponyi Geraldine, kétnapos gyermekükkel elmenekült az országból. De a száműzetésbe került király, aki továbbra is megpróbálta visszaszerezni országát függetlenségét, azt ajánlotta, hogy ha a szövetségesek, elsősorban a britek, segítik visszakerülni a trónra, akkor vállalja, hogy 50 ezer zsidó családot, akár 200 ezer embert is, befogad és így megóv az ország.¹²

Az is igaz, hogy már az olasz megszállás előtt is a mind nagyobb befolyásra szert tevő olaszok akadályozni próbálták a zsidó jelenlétet. 1938 után az albán hatóságok is visszavettek nagylelkű ajánlatainkból, többek között attól tartva, hogy kommunistákat fogadnának be zsidóként az országba.

1939-ben tehát Olaszország megszállta Albániát. S bár Olaszországban 1938-tól érvényben voltak a zsi-

gorú zsidóellenes törvények, ezeket Albániában, amelynek trónjára az e jogszabályokat is jóváhagyó olasz királyt, III. Viktor Emánuelt ültették, csak immel-ámmal alkalmazták. Többször szóba került, s ennek iratai megtalálhatók ma az albán nemzeti levéltárban, hogy vegyék listába a zsidókat, esetleg internálják őket, ahogy azt Olaszországban tették, először a nem ott született zsidókkal. De az albán hatóságok passzív ellenállásán mindez elakadt. Az 1929–1931-es népszámlálás adatai szerint kétszáz zsidó élhetett régóta Albániában (más forrás szerint 204, és volt néhány Görögországból érkezett zsidó, akik albánnak vallották magukat¹³). A zsidók megsemmisítéséről döntő wannseei konferencia határozata szerint is kétszáz zsidót kell Albániából a halálba deportálni. (A teljes jegyzőkönyv szerint 11 millió zsidó megölését tervezték el.)

A relatíve békés időknek az olasz fegyverletétel után (1943. szeptember 8.) lett vége. A nácik megszállták az addig olasz uralom alatt lévő Albániát, s nekikezdték a zsidók felkutatásának. Akik száma addigra a bizonytalan, de a kutatók által konszenzusosnak tartott adat szerint bő kétezerrel nőtt. Főleg Jugoszláviából menekültek ide, de érkeztek a szomszédos Görögországból, Németországból, Ausztriából, Csehszlovákiából is, és néhány magyar nevet is láttunk a levéltári listákon. Így Langfelder Kláráét, aki 1894-ben született Budapesten, Oblath Veráét, aki 1918-ban született Budapesten és Patak Gusztávét, aki 1932-től élt Albániában.¹⁴

¹² Dési János: *Miként lett Albánia majdnem zsidó ország?* Pesti Sólet, 2019. június, p. 8.

¹³ Malaj i. m., p. 187.

¹⁴ Albán nemzeti levéltár zsidókkal kapcsolatos iratai.

Albániában joggal büszkék arra, hogy megmentették a zsidókat. Még akkor is, ha a németek megszállta Albániában is szerveztek egy Waffen-SS csapatot, a 21. Skanderbeg hadosztályt. Amelynek katonái a koszovói Pristinában 1944 kora nyarán részt vettek az ott élő zsidók, valamint szerbek, partizán- és kommunistagyanús emberek összegyűjtésében és deportálásában. A tiranai bábkormánynak semmi köze nem volt sem ehhez a katonai csapathoz, sem az általuk elkövetettekhez.¹⁵ Próbáltunk keresni olyat, aki katona volt ebben az egységben, hogy interjút készítsünk, de valószínűleg már senki sem él közülük.

És akkor most nézzünk részleteket azokból az interjúinkból, amelyeket Albániában készítettünk.

86

Meglepő történet, amit Kujtim Civeától (*1936) hallottunk a dél-albániai Berat városában. Családja középosztálybeli muszlim família. Apja a város vezetői közé tartozik. Szép, nyolcszobás házban élnek. Ide érkezik a volt Jugoszláviából 1943-ban egy zsidó család. Testvérek, azok férjei, feleségei, gyermekei, unokái, unokatestvérek és nagybácsik. Vagy huszonöt-harmincan vannak, és szeretnének együtt maradni. Az utcán szólítják meg interjúalanyunk édesapját azzal, nem tudna-e nekik helyet adni itt valaki. Az amúgy is népes muszlim családhoz így csatlakozik egy jókora zsidó família. Annak ellenére befogadják őket, hogy az albánok tudják: az olasz megszállók újabb és újabb kísérletet tesznek a zsidók összegyűjtésére, vagyis a befogadás számukra sem veszélyte-

len. Aztán a német megszállás után tovább nehezedik a helyzet. Akkor halálbüntetéssel járt volna, ha kiderül, mit tesznek.

A zsidó család tagjainak pénzt kell keresniük, dolgozniuk szükséges, ha élni akarnak. Mit találnak ki? Egy kis pékséget nyitnak az albán városkában, és sokáig kifli, zsömle, kenyér értékesítéséből tartják fenn magukat. A két család együtt él, étkezik. Miután a muszlim és a zsidó étkezési szabályok hasonlóak, ezért ez sem okoz gondot. Egy napon a vendéglátó családfő megkérdi vendégeit, hogy ők nem szoktak-e evés előtt imádkozni. Otthon szoktak, de itt nem mernek, nem akarnak ezzel feszültséget kelteni – felelik. A családfő a Koránt idézi: mindenkinek tartania kell a szokásait. Így zsidó és muszlim áldással vezetik be ettől kezdve a közös étkezéseket. Sőt, interjúalanyunk szerint vendégeik is igazodtak az ő szokásaikhoz, például ramadán idején napközben nem ettek. A német megszállás után nehezednek a körülmények. Német razziák, házkutatások sora következik. Ekkor a háziak ósdi albán ruhákba bújtatják a zsidókat, hogy a németek ne jöjjenek rá, mi folyik itt. Mikor nagyon elfajulnak a viszonyok, rendszeresek a bombázások, ráadásul a nácik közzéteszik, hogy deportálni akarják a zsidókat, az albán család is menekülőre fogja, és a hegyek közé húzódnak, egy nagynénjük távoli házába. Vendégeiket magukkal viszik. És ott, együtt tartanak ki a háború végéig.

Miért tették mindezt? Interjúalanyunk, aki a kommunista rendszer összeomlása után egy iszlám iskola vezetője lett, Korán-idézetekkel támasztotta alá, hogy nem tehetek

¹⁵ Stafa Shinani i. m.

másként. Ő is hivatkozott a közismert albán vendégbarátságra. És azt is hozzátette, hogy édesapjának, mint a falu egyik vezetőjének példát kellett mutatnia a többieknek is. Emlekezett a megmentett család nevére, akik aztán a háború után, ahogy szinte az összes megmentett zsidó, elhagyta az országot. A kapcsolatok pedig érthető okokból szakadtak meg, hiszen Albánia hamarosan teljes izolációba került, egészen 1991-ig.

Miként nem szűrt szemet egy ekkora csapat menekülő senkinek? Ráadásul nem is rejtőzködve éltek sokáig, üzletet vittek, házról házra jártak, albán nyelvtudás nélkül – meglehetősen feltűnőek lehettek. Mégis, abban joggal bízhattak a menedéket nyújtók, hogy a szomszédok, a környékbeliek nem fogják feljelenteni őket. Az olaszokat, később a németeket még inkább, ellenséges megszállóknak tartották az albánok, s a helyi lakosság nem működött velük együtt, még akkor sem, ha Tiranában a németek albán bábkormányára létezett. Az albán partizánmozgalmak is erősek voltak már ekkor – tehát volt háttere a mentőakcióknak.

Ráakadtunk egy már ismert történet eddig hiányzó másik felére is. A USHMM gyűjteményében szerepel egy fotósorozat, amely a Mandil család meneküléséről számol be. A família az egykori Jugoszláviából, Újvidékről menekült Koszovón keresztül, különös kalandok között Albániába, ahol aztán hónapokon keresztül együtt élt egy albán családdal, akik segítették, rejtegették őket. A fotós Mandil képeit, beszámolóit eddig is ismertük.¹⁶

A legfurcsább talán az a fotó, ame-

lyet 1942-ben az olasz ellenőrzés alatt lévő Pristina börtönében készített a letartóztatott zsidókról egy másik zsidó fogoly, Gavril Mandil. A képaláírás szerint nyolc hónapot töltöttek itt őrizetben. A fényképek tehát ismerek voltak, és az is, hogy egy albán család segítségével menekültek tovább. Mi felkutattuk és rávettük egy interjúra megmentőiket, a Veselik család még ma is élő tagjait, akik elmondták nekünk, hogyan éltek együtt, miként bújtatták és rejtegették az egész családot.

Talán legidősebb interjúalanyunk Orhan Frasheri (1922–2019), aki a dél-albániai kisvárosban, Beratban élt. Részletes beszámolót adott a helyi lakosok és az olasz, majd a német megszállók viszonyáról, harcairól, azokról a mozgalmakról, mint a Balli Kombetar (Nemzeti Front – antikommunista, függetlenségi szervezet), illetve a partizánokról, akik mind a szabad Albániáért harcoltak. Elmondta, hogy a városban az ő tudta szerint legalább 29 zsidó családot rejtettek el, mentettek meg az albánok. Három család 12 tagját az ő családja bújtatta az édesapja házában 1942–1943-ban. Később a német megszálláskor olasz katonákat, majd partizánokat is rejtegettek – mindez tulajdonképpen az ellenállás egyik megnyilvánulása volt.

A történetek visszatérő motívuma, hogy a rejtegetett családoknak hosszabb időszakra kellett berendezkedniük, általában dolgoztak, nem egy közülük saját üzletet nyitott. Felidéztük már a berati pékeket. Isak Kormaku (*1933) Elbasanból azt mondta el, hogy a családja kis vendéglőjében 1941-ben jelent meg egy Jugoszláviából menekülő zsidó pár, akit ők vettek gondozásukba. Véden-
ceik fodrászatot nyitottak, s hat hóna-

¹⁶ <https://shorturl.at/djwxS>

pig működtették, aztán továbbálltak, amúgy az olasz rendőrfőnök segítségével. Utánuk két újabb zsidó család érkezett, s a hat embert szintén ők segítették. Ez a két család textilkereskedésbe fogott, szorosan együttműködve egy albán szomszédjukkal. Később a német megszállás után menekülniük kellett, de ehhez is kaptak segítséget.

Egy másik történet arról szól, hogy egy módos német család, valamikor a Kristályéjszaka után miként menekült el Németországból. A hamburgi Neumann família USA-vízumot szeretett volna kapni. Mikor nem jutottak hozzá, megelégedtek az albánnal is, amit a zsidók viszonylag könnyen megkaphattak. Albánián keresztül próbáltak volna továbbmenekülni, de onnan már nem jutottak ki. Előbb a tengerparti – és ma már népszerű üdülőhely – Durrësban éltek úgynevezett nyílt internálótáborban. Nem voltak örök, de nem hagyhatták el a települést, rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen, cserébe – az olasz törvényeknek megfelelően – minimális szociális segítséget kaptak. Durrësből később Beratba száműzték őket. Itt a Hamburgban nagypolgári, gazdag életet élő család egy kis mosodát működtetett, hogy ne haljanak éhen. Szomorúak és elégedetlenek voltak az életkörülményeik miatt. Átkozták a percet is, amikor ide kerültek. Igaz, bántódásuk nem esett, sőt az albánok befogadták, támogatták őket, de csak a szegénységüket tudták megosztani velük. Már a vége felé járt a háború, amikor egy rádióhoz jutottak, s abból tudták meg, hogy mi történt az európai zsidósággal, mi várt volna rájuk is, ha Albánia nem fogadja be és menti meg őket. A

visszaemlékező Johanna Neumann később az elsők közé tartozott, aki beszámolt a világnak az albánok mentőakciójáról, most már hálával felidézve mindazt, amit értük tettek. A mai Albániában meglepően sokan büszkék arra, hogy nagyszüleik nemzedéke menekülőket segített a vészidőszak idején. Két példa csak a nemzeti büszkeségre.

Találkoztunk az egykori albán király unokájával, Leka herceggel. A harmincas éveiben járó, jobb nyugati egyetemeket végzett fiatalember nagy tiszteletnek örvend a köztársasági Albániában, amely ugyan a királyságot elutasította egy népszavazáson. Leka herceg hosszan beszélt nekünk arról, hogy milyen fontosnak tartja a zsidómentés emlékének fenn tartását és a téma kutatását. Megemlítette, hogy ő maga is írt erről egy disszertációt egyetemi tanulmányai során. Majd nemcsak elmondta nekünk, hogy kik a téma legfontosabb szakértői, hanem a zsebéből előkapott telefonján gyorsan fel is hívta nekünk őket, hercegi tekintélyével beajánlva minket náluk.

Berat egyik poros kocsmájában üldögéltünk egy délelőtt, köröttünk szorgosan emelgették a helybéli férfiak a rakis poharat – az iszlám szesztilalom szokása, úgy tűnik, itt elenyészett. Egy helyi emberrel volt találkozónk, akinek az édesapja szintén zsidókat bújtatott a háború idején. A szomszéd asztalnál ülve egy nagydarab és nem is színjózan férfi, meghallva miről beszélünk, rögtön odaugrott hozzánk, és nagy hangon közölte, hogy az ő nagybátyja is mentett zsidókat. S máris tárcsázta a nagybácsit, hogy mondja már el nekünk is, hogy volt. Az nem lehet, hogy az ő történetét ne örökítsük meg.